

Upytės žemės priešistorė

Algirdas Girininkas

Lietuvos istorijos institutas

Upytės žemė yra dalis Vidurio Lietuvos žemumos teritorijos, kurią apima Nevėžio aukštupys ir Lėvens baseinas. E. Gudavičiaus nuomone, Upytės žemės ribos pietuose apėmė šiaurinę dabartinio Kėdainių rajono dalį, vakaruose – Šeduvą, šiaurėje nesiekė Pasvalio, o rytuose driekėsi iki dabartinės Rokiškio rajono ribos.

Upytės žemės reljefą lėmė paskutinysis ledynas. Nevėžio ir Mūšos–Nemunėlio lygumas sėmė priešledyniniai baseinai, kurie kartu su tirpstančiu ledynu stūmėsi Rygos įlankos kryptimi ir įsiliejo į Baltijos ledyninį ežerą. Didelės reikšmės Upytės krašto reljefui turėjo paskutiniojo ledyno stabtelėjimas ties Linkuvos kalvagūbriu. Tuo metu buvo patvenkti vandenys Nevėžio lygumoje. Ledynui pasistūmėjus šiauriau, susiformavo Nevėžio ir Mūšos–Lėvens upių baseinai. Įdomiausias yra Nevėžio baseinas. Nevėžis teka priešinga paviršiaus nuolydžiui kryptimi. Jo vidurupis ir žemupys nuolaidus į pietus, o Vidurio Lietuvos žemuma žemėja į šiaurę. Šis reiškinys yra susijęs su vėlesniu žemės paviršiaus iškilimu Vidurio Lietuvos žemumoje, kai keletą Nevėžio intakų pagrobė Mūša, o pats Nevėžis įsirėžė į paviršių. Todėl Nevėžis panašus į vingiuotą kanalą, nes vaga gili, o tėkmė lėta.

Nevėžio aukštupio ir Lėvens baseinų teritorijos gyvenamos nuo seniausių laikų. Panevėžyje, Ramygalos gatvėje, 1926 m. buvo aptiktas mamuto dantis. Manoma, kad tai išsibarsčiusio mamuto skeleto dalis. Mamutų skeleto kaulai paskutiniojo ledynmečio laikotarpiu išsibarstė.

Todėl Lietuvoje, poledynmečio žemės nuogulose, mamutų skeletai retai aptinkami nesuardyti. Didžioji dalis mamutų Lietuvoje gyveno 46–30 tūkst. m. pr. Kr. laikmečiu, todėl ir Panevėžyje aptikto mamuto dantis gali būti iš žymiai ankstesnio nei iki šiolei buvo manoma – vėlyvojo paleolito pirmosios pusės laikotarpio¹.

Upytės žemėje mezolito laikotarpiu (VIII–VI tūkstantmetyje pr. Kr.) gyveno Kundos kultūros gyventojai, kurių pėdsakų aptinkama prie Musio (Pukiškio) ežero. Čia rasta titnaginių skelčių, nuoskalų, ašmenėlių, skirtų medžioklės, žvejybos kaulo ir rago dirbiniams. Šie dirbiniai yra iš to laikmečio, kai Kundos kultūros gyventojai dar plačiai naudojo iš Pietų Lietuvos ir jai gretimų teritorijų įvežamą titnago žaliavą². Mezolito periodu gyvenę žmonės plačiai naudojo kaulinius ir raginius dirbinius. Apie juos liudija Įstro upės nuogulose (netoli Pumpėnų) aptikti du kauliniai antgaliai, o Preidžiuose (Panevėžio r.) aptiktas kaulinis trikampio formos kirvis su skyle kotui įtvirtinti.

Upytės žemėje didesnis radinių kiekis aptiktas iš neolito laikotarpio. Ankstyvojo ir vidurinio neolito archeologiniuose žemėlapiuose galima pastebėti, kad atskiruose Lietuvos regionuose miškų neolito radimviečių aiškiai trūksta³. Ypač derlingiausiame, labiausiai žemdirbystei tinkamame rajone – Vidurio Lietuvoje. Šiame regione rasta daug titnaginių gludintų kirvelių, kurie yra vieni būdingiausių agrarinio neolito darbo įrankių. Lietuvoje rasti kirveliai, kurių aptikta ir Upytės žemės teritorijoje, tipologiškai labai įvairūs, tarp jų yra nemažai tokių, kurie naudoti jau ankstyvuosiuose Piltuvėlinių taurių ir Rutulinių amforų kultūrų etapuose⁴. Čia aptikti kirveliai gludintu paviršiumi rodo, kad Lietuvos miškų neolito kultūrų – Narvos, Nemuno ir Šukinės duobelinės keramikos – gyventojams jie nebūdingi.

Naujausi archeologiniai tyrimai įgalina nustatyti, kad Vidurio Lietuvos teritorijoje nuo viduriniojo neolito laikotarpio susidarė visos prielaidos atsirasti ankstyvųjų gyvulių augintojų ir žemdirbių plėtotės

¹ L. Daugnora, Mamutai Lietuvoje, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2004, t. 25, p. 9–13.

² T. Ostrauskas, Kundos kultūros tyrinėjimų problematika, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2002, t. 23, p. 93–101.

³ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1974, t. 1, priedas, 8 žemėlapis.

⁴ Dž. Brazaitis, *Rytų Lietuva neolito ir bronzos amžiaus sandūroje*, Daktaro disertacijos santrauka, Vilnius, 2003, p. 24–25.

centrams. Palankus gamybiniam ūkiui atlančio laikotarpio klimatas, pakankamai derlingi dirvožemiai ir geografinis agrarinio neolito bendruomenių artumas galėjo padėti pereiti Vidurio bei kitų Lietuvos regionų medžiotojų bendruomenėms prie pradėto taikyti naujo ūkininkavimo būdo.

Tuos kontaktus tarp miškų ir agrarinio neolito gyventojų patvirtina neseniai aptiktas kapas Gyvakaruose (Kupiškio r.) su Virvelinės keramikos kultūrai būdingu įkapių komplektu: laiviniu kovos kirviu, titnaginiu kirveliu, skelte-peiliu ir smeigtuku⁵. Įkapių panašumas leidžia šį kapą jungti į tą pačią kultūrinę grupę, kaip ir Plinkaigalio (Kėdainių r.) geležies amžiaus kapinyne aptikti vėlyvojo neolito kapai. Gyvakaruose rastas kapas ¹⁴C metodu datuotas III tūkstantmečio pr. Kr. paskutiniuoju ketvirčiu. Be šio kapo, Upytės žemėje – Karsakiškio smėlyne, Tiltagaliuose, Aščiagaliuose – aptikta Virvelinės keramikos kultūros vėlyvajam etapui būdingos keramikos ir nedidelis kiekis titnaginių dirbinių.

Vidurio Lietuvos (Nevėžio ir Mūšos baseino) teritorija išsiskiria Virvelinės keramikos kultūrai būdingų kapų gausumu⁶. Pavieniai šios kultūros gyventojams priklausantys kapai aptinkami paupiuose. Tai rodo, kad Virvelinės keramikos kultūros žmonės, migruodami paupiais į kitas tankiau apgyventas ne Virvelinės keramikos kultūros gyventojų vietas, retkarčiais apsisodavo ir palikdavo šiuo metu aptinkamas gyvenvietes su labai neišraiškingais kultūriniais sluoksniais. Apsistoję jie su vietos gyventojais galėjo mainyti su savimi gabenamus gyvulius, kultūrinius augalus. Šį faktą patvirtintų pavieniuose kapuose aptinkama osteologinė medžiaga⁷.

Rytinėse Upytės žemės teritorijose, prie Jaros upės ir viename Jakšiškio pilkapyje (Anykščių r.), buvo aptikta Rutulinių amforų kultūrai priskiriami radiniai⁸, kurių buvimas rodo, kad Vidurio Lietuvoje gyventa bendruomenių, priklausiusių agrarinio vėlyvojo neolito kul-

⁵ P. Tebelškis, Gyvakarų kaimo vėlyvojo neolito kapas, *Kultūros paminklai*, Vilnius, 2001, t. 8, p. 3–10.

⁶ A. Girininkas, Migraciniai procesai Rytų Pabaltijyje vėlyvajame neolite. Virvelinės keramikos kultūra, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2002, t. 23, p. 76.

⁷ Ten pat, p. 81.

⁸ Dž. Brazaitis, Rutulinių amforų kultūra Lietuvoje – reiškinys ar epizodas?, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2002, t. 23, p. 33.

tūrų, kurios minėtose teritorijose bendravo su vietiniais miškų neolito gyventojais, ratui. Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūrų gyventojai – klajoklinės gyvulininkystės atstovai – nesugebėjo prisitaikyti prie miškų zonos gyvensenos ypatumų. Vietiniai Narvos kultūros gyventojai, perėmę iš pastarųjų kultūrų gyventojų patyrimą gyvulių auginime, patys turėjo pereiti prie sėslios gyvulininkystės plėtotės. Taip Vidurio ir kitose Lietuvos teritorijose pamažu plito gamybinio ūkininkavimo – gyvulininkystės ir žemdirbystės – pradmenys.

Bronzos amžiuje Upytės žemė priklausė Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijai. Upytės žemėje išskirtinai maža piliakalnių, ypač turinčių ankstyvojo laikotarpio (prieš Kristų) kultūrinius sluoksnius. Reikėtų manyti, kad piliakalniai nebuvo vienintelis šioje teritorijoje Brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenviečių tipas. Kaip visoje Lietuvoje, taip ir Upytės žemėje, aptikta atviro tipo gyvenviečių, kurios taip pat buvo įkurtos gamtiškai patogiose vietose. Viena iš jų buvo Lėvens ir Marnakos upių santakoje, kur rasta Brūkšniuotosios keramikos kultūrai būdingų puodų, titnago dirbinių fragmentų, kita – Pajuostyje⁹. Plačiau siai tyrinėta Kiūčių Minakalnio gyvenvietė, kuri galėjo būti įtvirtinta žemių pylimu. Šioje gyvenvietėje rasta Brūkšniuotosios keramikos kultūrai būdingos keramikos, titnago dirbinių¹⁰. Muziejuose ir privačiuose rinkiniuose iš šio laikotarpio saugoma daug akmeninių kirvių. Upytės žemės teritorijoje aptikta 10 laivinių kovos kirvių, akmeninis gyvatgalvis kaplys (Būtėnai, Kupišchio r.).

Upytės žemės teritorijoje aptikti trys įtvėriamieji žalvariniai kirviai su ašlėmis (Pakapės kaime ir Paįstrio apylinkėse, Panevėžio r.). Pabaliuose (Panevėžio r.) aptikti du įvijiniai smeigtukai bei keturios antkaklės plonėjančiais galais, datuojami bronzos amžiaus pabaiga ir ankstyvojo geležies amžiaus pradžia. Šiuos dirbinius daugelis archeologų traktuoja kaip lobį¹¹, tačiau pagal radimo aplinkybes tektų laikyti kaip įkapes mirusiajam ar aukas¹².

⁹ M. Michelbertas, *Pajuosčio pilkapynas*, Vilnius, 2004, p. 153–155.

¹⁰ A. Petrulienė, Kiūčių Minakalnio (Panevėžio r.) tyrinėjimai 1986 m., *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje (toliau ATL) 1986–1987 metais*, Vilnius, 1988, p. 36–38.

¹¹ A. Luchtanas, R. V. Sidrys, Bronzos plitimas rytiniame Pabaltijo regione iki Kristaus, *Archeologia Lituana*, Vilnius, 1999, t. 1, p. 54.

¹² *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1974, t. 1, p. 217.

Ankstyvajam geležies amžiui galima būtų priskirti žalvarinę antkaklę kanopiniais galais, aptiktą Bajoriškiuose (Panevėžio r.). Šiame laikotarpyje gyventojų dar plačiai naudoti akmeniniai kirviai. Upytės žemėje rasta apie 350 su skyle kotui įtvirtinti ir įtvieriamųjų akmeninių kirvių. Tokia akmeninių kirvių gausa rodo, kad bronzos ir ankstyvajame geležies amžiuose intensyviai buvo naudoti kirviai medžiams ir krūmams kirsti, ruošiant lydimą. Didžioji dalis akmeninių kirvių su skyle kotui įtvirtinti, aptiktų atsitiktinėse vietose, yra numesti kaip jau netinkami darbui įrankiai, nes jų dažnai užaštrinami ašmenys juos sutrumpino. Esama ir kitų nuomonių dėl tokio gausaus akmeninių kirvių atsitiktinių radimviečių. Manoma, kad kirviai turėjo magišką reikšmę, todėl sąmoningai būdavo paliekami laukuose, siekiant kultūrinius aušalus ar pievas apsaugoti nuo piktųjų jėgų¹³.

Upytės žemė romėniškuoju laikotarpiu (I–IV a.) priklausė Žemaitijos ir Šiaurės Lietuvos pilkapių kultūros teritorijai. Ši kultūrinė sritis apėmė ir Kuršo rytinę dalį, Lielupės baseiną, Augšžemę, Vidžemę ir Latgalą. Upytės žemė apima pietinę pilkapių paplitimo zoną, kurioje aptinkama per 30 buvusių ir dar esamų pilkapynų. Dalis jų yra detaliau tyrinėti. Keletas pilkapynų, kaip Bajoriškių, Pakalniškių, Raginėnų, buvo tyrinėti dar XIX a. Kiek plačiau ir detaliau tyrinėti Pajuosčio (M. Michelbertas, 1971–1974), Berčiūnų (I. Abramovas, 1909; P. Tebelškis, 1989; I. Paškevičiūtė, 1992; S. Urbanavičienė, I. Vaškevičiūtė, 1993–1996), Pažalvaičių (D. Andrašiūnaitė, 1959; E. Butėnienė, 1961), Pašilių (P. Kulikauskas, 1943; J. Markelevičius, 1975), Upytės (P. Kulikauskas, 1938; S. Urbanavičienė, 1998–1999) Raginėnų 3-iasis (Z. Baubonis, B. Dakanis, 1998)¹⁴, Druelėnų (S. Juodelis, 1980), Daujėnų (M. Michelbertas, 1972)¹⁵ pilkapynai. Išsamiausiai yra tyrinėtas Pajuosčio pilkapynas¹⁶. Per keturis kasinėjimų sezonus buvo ištirtas 21 pilkapis, kuriuose aptikti 22 romėniškojo

¹³ A. Vasks, The symbolism of stone work-axes (based on material from the Daugava Basin), *Archaeologia Lituana*, Vilnius, 2003, t. 4, p. 27–32.

¹⁴ Z. Baubonis, B. Dakanis, Raginėnų 3-jojo pilkapyno tyrinėjimai, *ATL 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 131–135.

¹⁵ M. Michelbertas, Daujėnų pilkapių (Pasvalio r.) tyrinėjimai 1970 m., *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais*, Vilnius, 1972, p. 28–32.

¹⁶ M. Michelbertas, *Pajuosčio pilkapynas*, Vilnius, 2004.

laikotarpio kapai. Daujėnuose ištirti 5 pilkapiai, datuojami nuo III a. iki VI a. pradžios, rodo nežymią sėlių genties įtaką. Upytės kapinyno teritorijoje buvo aptikta buvusių akmenų vainiko dalis. Tai rodo, kad prieš įrengiant kapinyną čia yra buvęs Upytės pilkapynas¹⁷. Šių pilkapynų tyrimai įgalino plačiau sužinoti apie romėniškojo laikotarpio laidojimo papročius Upytės žemės teritorijoje. Pilkapynai dažnai buvo įrengiami netoli gyvenviečių, gražesnėse vietovėse, netoli vandens baseinų. Pilkapių sampilai siekia nuo 3,5 iki 15 m skersmens, o aukštis nuo 20 cm iki 2 metrų. Sampilo pakraščiais aptinkamas dažniausiai apskritimo formos akmenų vainikas su iš išorės esančiais puslankio formos priestatais. Vainikai buvo kraunami iš akmenų keliomis eilėmis, suguldytomis viena ant kitos. Pilkapių pagrinde aptinkamas 5–10 cm storio degėsių, pelenu sluoksnis. Ankstyviausieji palaidojimai aptinkami pilkapio viduryje ant pagrindo, vėliau mirę jau būdavo įkasami į sampilą. Visi mirusieji laidoti nedeginti, ištiesti, aukštiekninki. Jų rankų padėtis ir kryptis pasaulio šalių atžvilgiu įvairi. Pilkapiuose prie mirusiųjų aptiktos įkapės įvairios. Jos priklausė nuo mirusiojo amžiaus, lyties, visuomeninės padėties. Vyrų kapuose aptinkami geležiniai įmoviniai ir siauraašmeniai pentiniai kirviai, peiliai, įmoviniai iečių antgaliai, pentiniai. Iš papuošalų randama antkaklės, segės, smeigtukai, apyrankės. Moterų kapuose aptinkama peiliai, ylos, verpstukai, kapliai, iš papuošalų – antkaklės, segės, smeigtukai, apyrankės, žiedai. Šios kultūrinės srities žmonės eros pradžioje ar paskutiniajame šimtmetyje pr. Kr. atsikėlė iš Lietuvos pajūrio srities susiliedami su čia gyvenusiais Brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojais¹⁸. Šių pilkapių sritis buvo žemaičių, žiemgalių, sėlių ir latgalių gentinių junginių formavimosi teritorija. Upytės žemė buvo žiemgalių, sėlių, aukštaičių genčių formavimosi paribyje. Laidojimas pilkapiuose šioje teritorijoje tęsėsi iki IV–V amžiaus.

Pats Upytės kapinynas chronologiniu požiūriu yra pereinamojo iš senojo geležies amžiaus (romėniškojo) į viduriniojo geležies amžiaus laikotarpį. Mirusiųjų kapai orientuoti skirtingai: vyrų – galvomis į va-

¹⁷ P. Kulikauskas, Upytės priešistorinio kapinyno (Naujamiesčio vls., Panevėžio aps.) tyrinėjimų duomenys, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1998, t. 15, p. 48.

¹⁸ A. Tautavičius, *Žemaičiai, Mokslas ir Lietuva*, Vilnius, 1992, t. 1, p. 6.

karus, moterų – į rytus. Aptikta keletas dvigubų suaugusiųjų ir vaikų kapų. Senajam geležies amžiaus laikmečiui tektų skirti antkakles kūginiais galais, šaukštinę antkaklę, juostines apyrankes siaurėjančiais ir įsmaugtais galais, buoželinius smeigtukus su statinaitės formos galvute, žiedinius ir lazdelinius smeigtukus, apskritinę segę, siauraašmenį kirvį, pjautuvą ir kt.

Viduriniojo geležies amžiaus pradžia priskiriama sidabrinė apskritos vielos antkaklė su kilpele ir kabliuku, šaukštinė antkaklė, mėlyno stiklo karoliai, lazdelinės geležinės ir žalvarinės lankinės segės, diržo sagtis, žalvarinės juostinės trikampio skersinio pjūvio apyrankės, juostinės apyrankės ir kt.

Įdomu, kad Upytės kapinyne neaptikta ginklų. Tai yra būdinga Vidurio Lietuvos kapinynams.

Romėniškasis laikotarpis, kurį geriausiai pažįstame iš pilkapių tyrinėjimų, Upytės žemėje buvo kultūrinio pakilimo laikmetis, kai vietinių geležinių dirbinių išplitimas skatino lydiminės žemdirbystės, amatininkystės ir prekybinių santykių augimą. Kapinynuose aptinkama ne tik vietinių meistrų, bet ir iš kitų kraštų atgabentų dirbinių bei papuošalų. Didelis kiekis ginklų kapuose rodo, kad vyrai buvo kariai, kuriems teko atlaikyti ne tik kaimyninių genčių, bet ir tolimesnių sveitimšalių antpuolius, ypač Rytų Europoje pasirodžius hunams. Šiuos įvykius liudija į pietvakarius nuo Upytės žemės buvusio Plinkaigalio kapinyno tyrinėjimai (162 kapas)¹⁹.

V/VI–XIII a. Upytės žemės teritorijoje keitėsi laidojimo papročiai. Žmonės pradėti laidoti plokštiniuose kapinynuose, tačiau dažniausiai nedeginti. Iš šio laikotarpio yra žinomi Upytės, Glitėnų, Venslaviškių, Rojūnų, Rimaisų, Reginėnų, Puziniškio, Griniūnų, Gabulų, Gilbonių, Lepšių, Nevėžninkų, Vilkų (Tauginaičių), Barinės, Piepalių–Lopų ir kiti kapinynai. Didžiąją dalį tyrinėtų kapinynų galima priskirti žiemgaliams, dalį aukštaičiams – Vidurio Lietuvos gyventojams. Žiemgaliai laidoti nedeginti, dalis skobtiniuose karstuose, kur vyrai ir moterys laidoti priešinga kryptimi (rytai–vakarai). Nuo VIII a. laidojimo kryptis keitėsi (šiaurė–pietūs). VIII–X a. vyrų kapuose gausu ginklų, dažniausiai

¹⁹ V. Kazakevičius, Plinkaigalio kapinynas, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, t. 10, p. 37.

ietigalių ar plačių kovos peilių. Rūbus segdavo lankine sege, puošdavosi antkaklėmis.

Moterų kapuose gausiau darbo įrankių: peilių-pjautuvėlių, ylių, peilių, kaplių. Rečiau puošiamasi apgalviais, padaugėja antkaklių. Būdingiausiais papuošalais išlieka smeigtukų pora, sujungta grandinėmis, apyrankės.

Minėtuose kapinynuose, tokiuose kaip Griniūnų, Upytės, Piepalių-Lopų, pastebima ir Vidurio Lietuvos teritorijoje gyvenusių bendruomenių įtaka, kur vyrų kapuose aptinkami įmoviniai ar siauraašmeniai pentiniai kirviai, peiliai, skiltuvai. Moterų kapuose aptinkami pjautuvėliai, moliniai verpstukai, ylos. Tiek moterų, tiek vyrų kapuose įkapių kiekis mažesnis, tačiau daugiau papuošalų: nuokamienių smeigtukų, įvijėlių, geležinių ilgakojų segių ir kt. Apie VI–VII a. Upytės teritorijoje pasirodo ir sudegintų žmonių kapų, kurie plinta iš aukštaičių (Vidurio Lietuvos) teritorijos. Iš vėlyvesnio laikotarpio – XI–XII a. – degintinių kapų ir žirgų palaidojimų žinoma tyrinėtuose Barinės²⁰, Piepalių-Lopų²¹ kapinynuose.

Viena iš labiausiai žinomų archeologinių vietovių Upytės žemėje – Raginėnai (Radviliškio r.), kurių apylinkėse yra tyrinėti trys pilkapynai ir netoli jų esantis netyrinėtas Raganų kalnu vadinamas piliakalnis. XX a. trečiajame dešimtmetyje Vidurio Lietuvos VI–VIII a. kapinyną grupę A. Spicynas ir P. Tarasenka laikė „Raginėnų kultūros“ ypatumu²². Šiuos laidosenos bruožus turintys Raginėnų pilkapiai datuoti II–IV a., juose dar IV–VII a. laidoti žmonės nesudarė kokio nors kultūrinio centro, dariusio įtaką kitoms teritorijoms.

Vėlesniame laikotarpyje, nuo X a., šalia sudegintų mirusiųjų, pasirodo ir nesudegintų žirgų kapai. Tokių kapų aptikta Rimausose. Arklių kapai taip pat turėjo įkapių. Galvos srityje aptikta susuktų orna-

²⁰ A. Striaukaitė, Barinės kapinynas, *ATL 1980 ir 1981 metais*, Vilnius, p. 78–81; A. Petrulienė, Barinės plokštinis kapinynas, *ATL 1982 ir 1983 metais*, Vilnius, 1984, p. 83–85.

²¹ B. Dakanis, Piepalių-Lopų plokštinio kapinyno žvalgomieji tyrinėjimai, *ATL 1984 ir 1985 metais*, Vilnius, 1986, p. 43–44.

²² A. A. Спицын, Литовские древности, *Tauta ir žodis*, t. 3, p. 112–171; P. Tarasenka, *Lietuvos archeologijos medžiaga*, Kaunas, 1996, p. 69–70.

mentuotų žalvarinių skardelių, žalvarinių žvangučių, įvijų, gintarinių karolių, žąslų. Vidurio Lietuvos gyventojai nuo V a. pabaigos plito pagal Nevėžį ir jo intakus į šiaurę, į buvusios pilkapių kultūrinės srities pietinį arealą²³.

Upytės žemės teritorijoje piliakalnių nedaug²⁴. Tą apsprendė gamtinės sąlygos. Panevėžio rajono ribose, be Upytės piliakalnio (Tarnagalos, Čičinsko kalno), yra Baimainių, Kiūčių Minakalnio, Papušių piliakalniai, kuriuose aptinkami įtvirtinimai, kultūriniai sluoksniai ar radiniai. Kupiškio rajone yra Gaigalių, Likalaukių, Papilių I ir II, Stirniškių, Raguvėnų piliakalniai, kuriuose aptinkama radinių, plačiau tyrinėtas Kerelių piliakalnis²⁵. Radviliškio rajone yra Pakalniškių (Kleboniško kalnas), Raginėnų piliakalnis, Anykščių rajone – Papilių, Piliakalnio piliakalniai.

Kerelių piliakalnio tyrinėjimai rodo, kaip Upytės žemėje vyko gyvensena piliakalniuose, kokia jų chronologija. Ankstyviausi piliakalniai čia galėjo pasirodyti I tūkstantmečio pr. Kr. viduryje. Su pertrūkiais juose buvo gyvenama iki Lietuvos valstybės susidarymo laikų. Anksčiau juose piliakalnių sluoksniuose, kurie datuojami iki I a. pr. Kr., aptinkama brūkšniuotosios keramikos, akmeninių apvalapenčių kirvių su skylė kotui įtvirtinti, svorelių, kaulinių kaltų, ylių, skobtų, adiklių, smeigtukų, strėlių antgalių ir ietigalių. Iš šio laikmečio aptinkama molinių verpstukų, metalo apdirbimo įrankių: ietigalių, liejimo formų, oro pūtimo vamzdelių ir kt. Piliakalnis buvo įtvirtintas grioviais ir medinėmis užtvaramis. Piliakalnių aikštelėse stovėjo stulpinės konstrukcijos keturkampiai statiniai su židiniiais.

Iki III a. po Kr. piliakalniuose didesnių įtvirtinimų nepastebima. Pastatai buvo 5x3,5 m stulpinės konstrukcijos su įėjimais iš galo. Pastatai pradėti statyti aikštelės pakraščiuose, vidurys likdavo neužstatytas. To meto kultūrinuose sluoksniuose aptinkama daugiau metalinių dirbinių: lenkti ir tiesūs peiliai, geležiniai smeigtukai, sagtelės, vedegos, adatos, ylos, skiltuvai ir kt. Piliakalniuose nedaug papuošalų: apyrankių,

²³ A. Tautavičius, *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1996, p. 64.

²⁴ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1975, t. 2, priedas, 1 žemėlapis.

²⁵ E. Grigalavičienė, Kerelių piliakalnis, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1992, t. 8, p. 85–105.

žalvarinių apkalėlių, kabučių. Daug buvo gaminama ir kaulinių įrankių bei papuošalų: adiklių, ylių, smeigtukų. Iš molio gaminti verpstukai, svoreliai su skylute, puodai brūkšniuotu ir lygiu paviršiumi. Nežymiai pakito puodų forma. Plačiau pradėti gaminti puodai su briauna viršutinėje dalyje.

Nuo III a. piliakalniuose vyko sudėtingi aikštėlės ir kalno pertvarkymo darbai. Piliakalnių šlaitai tapo statesni, paaukštinti aikštelių pakraščiai, sutvirtinti medinėmis užtvaramis. Aikštelių galuose buvo supilami pylimai. Dėl pylimų sumažėjus aikštelei, pastatai buvo statomi prie pylimų. Nuo to laiko gyventojai gyveno šalia piliakalnių – papėdėse, o pavojaus metu slėpdavosi ir gindavosi piliakalniuose. Pakitimai piliakalnių įtvirtinimuose, matyt, buvo tampriai susiję su prasidėjusiu Didžiuoju tautų kraustymusi.

Šio laikotarpio piliakalnių kultūriniuose sluoksniuose aptinkama daugiau strėlių antgalių, įmovinių ir įtveriamųjų ietigalių. Tarp geležinių dirbinių daug pjautuvėlių atrietais galais, pentinių kirvių. Sumažėja žalvarinių dirbinių. Tarp jų aptinkami kabučiai, įvijėlės, vielos gabalai.

Puodai pradėti lipdyti grublėtu, lygiu ir gludintu paviršiumi, dubenėlio pavidalo, kurių sienelės profiliuotos kaip ir brūkšniuotųjų su briaunomis puodų. Dalis jų kartais puošti geometriniu ornamentu, kuris būdingas sėlių bendruomenėms.

Apie VII–IX a. piliakalniuose kultūriniai sluoksniai neišraiškinęgi. Vėlesniu laikotarpiu, kuris sietinas su vėlyvuuoju geležies amžiumi, piliakalniuose pastebimi dar ryškesni aikštelių pertvarkymai, padidėja nuo neapsaugotos pusės pylimai ir grioviai, šalia piliakalnių atsiranda priešpiliai ir papiliai. Tarp tokių pažymėtinas Baimainių (Vilkų) piliakalnis.

Vėlyvam piliakalnių laikotarpiui priklauso ir Upytės piliavietė, kuri nuodugniai nėra tyrinėta. 1997 m. buvo tirtas pylimas, kuris supiltas iš natūralių žemių grunto ir akmenų²⁶. Upytės piliakalnis yra apie 500 m į šiaurės vakarus nuo Upytės gyvenvietės, Vešetos dešiniajame

²⁶ S. Urbanavičienė, Žvalgomieji tyrinėjimai Upytės piliavietėje 1997 metais, *ATL 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 111–112.

krante. Piliavietė buvusi tarp pelkių. Ji įrengta ant kalvos, kurios šlaitai statūs ir siekia 4–5 m aukščio. Kalvos viršuje supiltas 1,5–2,5 m aukščio ir apie 450 m ilgio pylimas, kuris aukštesnis šiaurės vakarinėje pusėje. Kalvoje yra apie 6 m gylio užpelkėjusi įduba. Tikėtina, kad piliavietė galėjo būti įrengta XI–XII a. ir buvo XIII a. minimos Upytės žemės centru.

Šalia piliakalnių būta senovės gyvenviečių, kurios tyrinėtos prie Raginėnų²⁷, Pakalniškių²⁸ piliakalnių. Gyvenviečių kultūriniai sluoksniai dažnai atitinka piliakalniuose esančius kultūrinius sluoksnius.

Upytės žemės priešistorės tyrimai ir šiuo metu turima medžiaga rodo, kad vėlyvajame neolite šioje teritorijoje gyveno dviejų skirtingų ūkinių ir kultūrinių grupių bendruomenės, kurias galima įvardinti miškų neolito (Narvos kultūros) ir agrarinio neolito (Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūrų) atstovais. Jų bendravimas sąlygojo spartesnę gamybinio ūkio vystymąsi, dvasinio gyvenimo pokyčius.

Bronzos amžiuje Upytės žemės teritorija priklausė rytinės Brūkšniuotosios keramikos kultūros vakariniam pakraščiai.

Geležies amžiuje, ypač senojo ir viduriniojo riboje, šiaurinėje Upytės žemės dalyje formavosi žiemgališka, rytinėje – sėliška, o pietinėje – aukštaičių (Vidurio Lietuvos) etnokultūrinės sritys.

²⁷ B. Dakanis, Juknaičių ir Raginėnų senovės gyvenviečių žvalgomieji tyrinėjimai, *ATL 1986 ir 1987 metais*, Vilnius, 1988, p. 24–26.

²⁸ Z. Baubonis, B. Dakanis, Radviliškio rajono piliakalnių ir gyvenviečių žvalgomieji tyrinėjimai, *ATL 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 56–61.